

MUMTOZ POETIK AN'ANALARNING HOZIRGI O'ZBEK VA QORAQALPOQ SHE'RIYATIDA QAYTA MODELLASHUVI

O.K.Gaylieva¹ , R.I.Xo'jamurotov² 

1. Filologiya fanlari doktori, professor

2. Qoraqalpoq davlat universiteti tavanch doktoranti

Mas'ul muallif: Gaylieva Ogulay Kurbanmuradovna, Filologiya fanlari doktori, professor.

Accepted: 19 August 2026

Published: 19 August 2026

Copyright: © 2026 by the author(s). Licensee Buxoro xalqaro universiteti ilmiy axborotnomasi.

Iqtibos uchun: Gaylieva, O. K. MUMTOZ POETIK AN'ANALARNING HOZIRGI O'ZBEK VA QORAQALPOQ SHE'RIYATIDA QAYTA MODELLASHUVI / O. K. Gaylieva, R. I. Xo'jamurotov // Buxoro xalqaro universiteti ilmiy axborotnomasi. — 2026. — T. 8, № 1. — B. 40–43.

Annotatsiya. Maqolada mumtoz Sharq she'riyatiga xos obrazli, intertekstual va janriy an'analarning hozirgi o'zbek hamda qoraqalpoq she'riyatida qayta modellashuvi qiyosiy-tipologik jihatdan o'rganildi. Shoir Usmon Azim she'rlarida Layli, Shirin, yor, ishq va hijron obrazlarining psixologik-interior talqini, shoir Baxtiyor Genjemuratov ijodida sham-parvona va munajat modellarining falsafiy hamda oilaviy mazmun bilan boyitilishi aniqlandi. Mumtoz an'ananing zamonaviy she'riyatda interiorizatsiya, muammolashtirish, qayta semantizatsiya va hayotiy konkretlashtirish orqali yangilanishi asoslandi.

Kalit so'zlar: mumtoz poetika, an'ana, novatorlik, talmeh, ishq, hijron, sham, parvona, munajat, interiorizatsiya, qayta semantizatsiya.

ПЕРЕМОДЕЛИРОВАНИЕ КЛАССИЧЕСКИХ ПОЭТИЧЕСКИХ ТРАДИЦИЙ В СОВРЕМЕННОЙ УЗБЕКСКОЙ И КАРАКАЛПАКСКОЙ ПОЭЗИИ

Аннотация. В статье в сравнительно-типологическом аспекте исследуется перемоделирование образных, интертекстуальных и жанровых традиций, характерных для классической восточной поэзии, в современной узбекской и каракалпакской поэзии. В стихотворениях поэта Усмана Азима выявляется психологически-интериоризированная интерпретация образов Лейли, Ширин, возлюбленного, любви и разлуки, тогда как в творчестве поэта Бахтияра Генжемуратава модели свечи и мотылька, а также муножата обогащаются философским и семейно-бытовым содержанием. Обосновывается, что классическая традиция в современной поэзии обновляется посредством интериоризации, проблематизации, ресемантизации и конкретизации жизненного содержания.

Ключевые слова: классическая поэтика, традиция, новаторство, талмех, любовь, разлука, свеча, мотылёк, муножат, интериоризация, ресемантизация.

REMODELLING CLASSICAL POETIC TRADITIONS IN CONTEMPORARY UZBEK AND KARAKALPAK POETRY

Abstract. The article comparatively examines the transformation of classical Eastern poetic traditions in contemporary Uzbek and Karakalpak poetry. In Usmon Azim's poetry, the images of Layli, Shirin, the beloved, love, and separation acquire psychological and interior meanings. In Bakhtiyar Genjemuratov's works, the candle-moth and munajat models are enriched with philosophical and familial content. The study demonstrates that classical traditions are renewed through interiorisation, problematisation, semantic reinterpretation, and contextual concretisation.

Keywords: classical poetics, tradition, innovation, allusion, love, separation, candle, moth, munajat, interiorisation, semantic reinterpretation.

Kirish. Hozirgi o'zbek va qoraqalpoq she'riyatining milliy-estetik xususiyatlarini mumtoz adabiy merosdan ajratib o'rganib bo'lmaydi. G'azal, ruboiy, qasida, munajat va masnaviy kabi janrlar; oshiq, ma'shuqa, raqib, gul, bulbul, sham, parvona, may va soqiy singari obrazlar; ishq, hijron, visol, fano, baqo va ma'rifat tushunchalari turkiy she'riyatning tarixiy badiiy tafakkurini shakllantirgan. Mazkur an'alar zamonaviy she'riyatda aynan takrorlanmay, yangi tarixiy muhit, individual tajriba va muallif idiositili asosida qayta ma'nolanadi.

Ulug' shoir Alisher Navoiyning «Mezon ul-avzon» asari turkiy mumtoz she'riyatning muhim nazariy manbalaridan biridir. Unda aruz bahlari, vazn, ritm va turkiy she'riyatga xos janriy shakllar tizimlashtirilgan [1, 43-98-b.]. Tadqiqotchi D.Yusupova Navoiy Shams Qays Roziy, Nasiriddin Tusiy va Abdurahmon Jomiyning aruzga oid qarashlarini o'zlashtirish bilan cheklanmay, ularni turkiy she'riyat xususiyatlari asosida rivojlantirganini ko'rsatadi [2, 60-80-b.]. Bu holat mumtoz adabiyotning o'zida ham an'ana tayyor qolip emas, ijodiy o'zlashtirish va yangilash jarayoni bo'lganidan dalolat beradi.

Adabiyotshunos A.Fitrat «Adabiyot qoidalari»da vazn, qofiya, uslub va badiiy san'atlarni fikr hamda tuyg'uni ta'sirchan ifodalash vositalari sifatida baholaydi. Olim qofiyani faqat tovushdoshlik emas, she'rning ohangdorligi, kompozitsion yaxlitligi va esda

qolishini ta'minlovchi vosita sifatida tushuntiradi [3, 17-34-b.]. Demak, mumtoz an'anani aniqlashda qadimiy obraz yoki leksemaning mavjudligiga emas, uning yangi matndagi badiiy vazifasi ham hisobga olinishi zarur.

Maqolaning maqsadi mumtoz poetik obraz va janriy modellarning hozirgi o'zbek hamda qoraqalpoq she'riyatidagi semantik transformatsiyasini shoirlar U.Azim va B. Genjemuratov asarlari misolida qiyosiy tahlil qilishdan iborat.

Tadqiqot metodlari.

Tadqiqotda qiyosiy-tipologik, intertekstual, kontekstual, semiotik va lingvopoetik tahlil usullaridan foydalanildi.

Tahlil birliklari va mezonlari. Mumtoz an'ana shartli ravishda quyidagi sathlarda namoyon bo'ladi: janriy sath: g'azal, ruboiy, qasida, munojot, masnaviy, fard; kompozitsion sath: qofiya, radif, takror, bayt va parallelizm; obrazli sath: oshiq, ma'shuqa, gul, bulbul, sham, parvona, soqiy; intertekstual sath: Layli-Majnun, Farhod-Shirin, Yusuf-Zulayho syujetlari; irfoniy sath: ishq, hijron, visol, fano, baqo va ma'rifat; lingvopoetik sath: talmeh, istiora, tashbeh, tazod, tajnis va takror; zamonaviy shoir mazkur unsurlarning barchasini bir vaqtda qabul qilmaydi. U muayyan obraz, janr intonatsiyasi yoki badiiy usulni tanlab, uni yangi semantik munosabatga kiritadi.

Natijalar.. Mumtoz Sharq adabiyotida Layli va Shirin ideal ma'shuqaning barqaror timsollaridir. Layli Majnuning ilohiylashtirilgan muhabbati, Shirin esa Farhodning sadoqati va fidoyiligini sinovdan o'tkazuvchi go'zal sifatida adabiy xotirada mustahkam o'rin egallagan. Zamonaviy she'riyatda mazkur nomlar muayyan personajigina emas, ko'p asrlik ishq konsepsiyasini ham anglatadi.

Shoir U. Azim she'rlaridan birida quyidagi misralar keltiriladi:

Men yor dedim... Laylimi yo, Shirinmi yo!

Yoki endi tug'ilajak biror malak?

Mana, men, deb ko'z oldimda bo'ldi paydo,

Mana, men, deb she'rdan boqdi yakto yurak [5, 5-b.].

«Laylimi yo, Shirinmi yo» so'roq konstruksiyasi mumtoz adabiyotning ikki mashhur ma'shuqa obrazini faollashtiradi. Biroq lirik subyekt ulardan birini mutlaq ideal sifatida tanlamaydi. «Yoki endi tug'ilajak biror malak?» misrasi go'zallik va muhabbatning yangi, hali badiiy shaklga kirmagan namunasini izlashni anglatadi.

She'r yakunida an'anaviy ma'shuqa o'rnini «yakto yurak» egallaydi:

Layli va Shirin - ideal ma'shuqa - hali tug'ilmagan malak - she'rdan boqqan yurak.

Layli va Shirin obrazlari zamonaviy lirik subyektning muhabbat haqidagi individual tasavvurini aniqlash uchun qiyosiy mezon bo'lib xizmat qiladi. Ma'no markazining tashqi ma'shuqadan insonning ichki dunyosiga ko'chishi mumtoz talmehning psixologik interiorizatsiyasidir.

Shoir U.Azim mumtoz obrazlarni inkor etmaydi. Ularni kitobxon madaniy xotirasini faollashtiruvchi belgilar sifatida saqlab, shu asosda yangi estetik idealni izlaydi. Natijada talmeh an'anaviy obrazni tasdiqlashdan ko'ra, uni qayta baholash vositasiga aylanadi.

Shoir U.Azimning boshqa bir she'rida ishq, yor, ziyo, dunyo va ro'yo kabi mumtoz lirika leksemalari qo'llanadi:

Umrinni bir olis ishqqa almashdim,

Kechdim hushyorlikdan, tushga almashdim,

Beqanot qalbimni qushga almashdim -

Sizsiz o'tgan umrim bekor, yorijon,

Ne baxtkim, yuragim bemor, yorijon [5, 80-b.].

Matndagi «ishq», «yor», «ziyo», «dunyodan kechish» va «pok ishq» birliklari mumtoz tasavvufiy she'riyatning semantik maydonini faollashtiradi. Biroq ishq tufayli o'zlikdan kechish tasavvufiy fano holatining bevosita ifodasi emas, balki zamonaviy insonning psixologik o'zgarishi sifatida talqin qilinadi: umr ishqqa almashadi; hushyorlik tushga almashadi; beqanot qalb qushga aylanadi; tashqi dunyo ro'yo sifatida baholanadi; ishq yagona haqiqat maqomiga ko'tariladi.

Birinchi uch misradagi «almashdim» takrori sintaktik parallelizm hosil qiladi. Lirik subyekt harakatni tashqi makonda emas, o'z ichki borlig'ida amalga oshiradi. «Beqanot qalbimni qushga almashdim» metaforasi ishq natijasidagi ruhiy erkinlikni ifodalaydi.

«Yorijon» murojaati bandlar oxirida takrorlanib, radifsimon kompozitsion vazifa bajaradi. Dastlab u sevikliga murojaat bo'lsa, keyinchalik ruhiy haqiqat va hayot mazmunining nomi darajasiga ko'tariladi. Demak, shoir Usmon Azim mumtoz g'azal leksikasini saqlagan holda, uni zamonaviy insonning o'zligini va mavjudlik mazmunini izlashiga yo'naltiradi.

Sham va parvona Sharq mumtoz she'riyatining barqaror ramziy juftligidir. Sham ma'shuqa, ilohiy nur yoki haqiqatni, parvona esa uning ishqida o'zini qurbon qilishga tayyor oshiqni anglatadi. Parvonaning olovda yonishi tasavvufiy talqinda oshiq «men»ining ilohiy ishqda fano bo'lishi ramzidir.

Shoir B.Genjemuratovning «Jalinniñ filosofiyasi» she'rida mazkur model saqlanadi, ammo uning an'anaviy bahosi shubha ostiga olinadi:

Bálkim, essizliktur, bálkim gózzallik...

Otqa taslandiñ sen. Qaharmanliq pa?!

Jalínğa ne tússe - jiberer jandırıp,

Nam-nishan qalmaydı góbeleklerden... [6, 428-b.].

«Bálkim, essizliktur, bálkim gózzallik» misrasida parvona harakatining ikki talqini o'zaro to'qnashadi. O'zini olovga tashlash ishq va fidoyilikning yuksak go'zalligi bo'lishi ham, o'zligini anglamay yo'q qilish bo'lishi ham mumkin. «Qaharmanliq pa?!» ritorik so'rog'i mumtoz ramznining tayyor estetik bahosini muammolashtiradi.

Muhokama. Mumtoz modelda sham oshiqni o'ziga jalb qiluvchi ideal nur bo'lsa, zamonaviy she'rda alanga unga tushgan har qanday narsani befarq kuydiradigan kuch sifatida tasvirlanadi: sham - ma'shuqa va haqiqat - alanga - befarq, vayronkor kuch; parvona - fidoyi oshiq - kapalak - o'zligini yo'qotish xavfidagi mavjudot.

Shoir B.Genjemuratov mumtoz obrazni rad etmaydi, balki uning tarkibidagi fidoyilik va o'zlikni yo'qotish zidiyatini ochadi. Bu holatni an'anaviy ramzning falsafiy muammolashtirilishi deb baholash mumkin.

Munojot mumtoz Sharq adabiyotida lirik subyektning Allohga murojaatiga asoslangan janr va nutq shaklidir. Unda iltijo, tavba, shukr, o'zlikni tan olish hamda ilohiy marhamat so'rash yetakchilik qiladi.

Shoir B.Genjemuratovning «Ah, Quday» she'rda munojot intonatsiyasi saqlanadi, biroq u oilaviy turmush va avlodlar davomiyligi bilan bog'lanadi:

Jetpiske shiqqanda bolip bopeli,

Kempir-shal kóziniñ jasin tógedi:

- Tirnaqqa zar edik, kórđiñ, ah, Quday!..

Tirnaqqa zar edik, berđiñ, ah, Quday... [6, 427-b.].

«Ah, Quday» takrori iltijo va shukrona ohangini hosil qiladi. Ammo murojaat mavhum irfoniy kamolot haqida emas, keksa oilaning farzand orzusi haqidadir. «Tirnaqqa zar» xalqona iborasi farzandsizlik va avlod davomchisiga intizorlikni anglatadi.

She'rning keyingi qismida farzandning ulg'ayishi, muhabbat va oila qurishi tasvirlanadi:

Júrekler tabisti, lebler tabisti...

Ómir óte berdi dárya ağıslı.

Bular hám perzentli boldı aqquway...

«Júrekler tabisti, lebler tabisti» sintaktik parallelizmi visol holatini xalqona va sodda ifodalaydi. «Ómir... dárya ağıslı» tashbehida umr daryo oqimiga tenglashtirilib, vaqt harakati va avlodlar almashinuvi ifodalanadi. Oqqush esa juftlik, poklik va sadoqat semalarini birlashtiradi.

Munojot modeli quyidagi semantik bosqichlarda rivojlanadi: iltijo - farzand ato etilishi - ulg'ayish - muhabbat - oila - yangi avlod.

Mumtoz munojotda lirik subyekt ko'pincha ruhiy najot va ilohiy ma'rifat so'raydi. Shoir B.Genjemuratov she'rda esa Alloh marhamati farzand, oila va avlod davomiyligi orqali namoyon bo'ladi. Sakral murojaat o'z ahamiyatini yo'qotmay, insonning kundalik baxtidagi ilohiy marhamatni ifodalaydi.

Shoirilar U.Azim va B.Genjemuratov mumtoz an'anadan turlicha estetik maqsadlarda foydalanadi:

Tahlil mezonlari	Shoir U.Azim	Shoir B.Genjemuratov
Mumtoz manba	Layli-Majnun, Farhod-Shirin, g'azal leksikasi	Sham-parvona, munojot
Asosiy obrazlar	Layli, Shirin, yor, ishq, ziyo, qush	Alanga, kapalak, Quday, daryo, oqqush
Transformatsiya usuli	Psixologiklashtirish, interiorizatsiya	Muammolashtirish, hayotiy konkretlashtirish
Kompozitsion vosita	Talmeh, takror, parallelizm	Ritorik so'roq, antiteza, murojaat
Yangi semantika	Ichki o'zgarish va o'zlikni izlash	Fidoyilik bahsi, oila va avlod
Natija	Ishqning ekzistensial talqini	Ramzning falsafiy va oilaviy talqini

Qiyosiy tahlil mumtoz an'ananing zamonaviy matnda quyidagi usullar orqali yangilanishini ko'rsatdi: interiorizatsiya - an'anaviy obrazning lirik subyekt ichki olamiga ko'chirilishi; psixologiklashtirish - mumtoz ramzning individual ruhiy jarayonga yo'naltirilishi; qayta semantizatsiya - qadimiy obrazga yangi falsafiy va ijtimoiy ma'no berilishi; muammolashtirish - an'anaviy timsolning tayyor bahosini savol ostiga olish; janriy stilizatsiya - g'azal yoki munojot intonatsiyasini zamonaviy shaklda tiklash; hayotiy konkretlashtirish - mumtoz modelni oilaviy turmush va milliy tajriba bilan bog'lash.

Mazkur usullar an'ana va novatorlikni bir-biriga zid emas, yagona tarixiy-poetik jarayonning o'zaro bog'langan tomonlari sifatida baholash imkonini beradi.

Xulosa. Umuman olganda, mumtoz poetik an'analar hozirgi o'zbek va qoraqalpoq she'riyatida o'zgarimas janr hamda obrazlar majmuyi sifatida emas, faol badiiy xotira tizimi sifatida yashaydi. Zamonaviy shoir mumtoz obraz, syujet yoki janr intonatsiyasini o'zlashtirib, uni individual tajriba va davrning estetik ehtiyojlari asosida qayta modellashtiradi.

Shoir U.Azim she'riyatida Layli va Shirin mutlaq go'zallik me'yori bo'lib qolmay, yangi idealni izlashning intertekstual vositasiga aylanadi. Yor, ishq, ziyo, qush va dunyo obrazlari zamonaviy insonning ichki o'zgarishi, ruhiy erkinligi va mavjudlik mazmunini anglash jarayoniga jalb qilinadi.

Shoir B.Genjemuratovning «Jalinniiñ filosofiyasi» she'rda sham-parvona modeli tanqidiy-falsafiy tus oladi. Parvonaning yonishi tayyor fidoyilik ramzi sifatida emas, go'zallik, qahramonlik va o'zini yo'qotish chegarasidagi murakkab hodisa sifatida baholanadi. «Ah, Quday» she'rda esa munojot an'anasi farzand, oila, muhabbat va avlodlar davomiyligi mazmuni bilan boyitiladi.

Demak, mumtoz poetik an'ananing hozirgi she'riyatdagi davomiyligi tashqi shaklni aynan saqlash bilan emas, an'anaviy semantik yadroni yangi psixologik, falsafiy, milliy va individual-uslubiy munosabatlarga kiritish bilan belgilanadi. Mumtozlik va zamonaviylik munosabatini oddiy ta'sir yoki takror emas, ijodiy muloqot, funksional davomiylilik va semantik yangilanish birligi sifatida o'rganish maqsadga muvofiqdir.

Foydalanilgan adabiyotlar ro'yxati

- [1] Навоий, Алишер. Мезон ул-авзон // Мукаммал асарлар тўплами: 20 жилдлик. — Тошкент : Фан, 2000. — Т. 16. — Б. 43–98.
- [2] Юсупова, Д. Алишер Навоийнинг «Мезон ул-авзон» рисоласи учун асос бўлган назарий манбаларнинг компаративистик таҳлили // Oltin bitiglar — Golden Scripts. — 2019. — № 3. — Б. 60–80.
- [3] Фитрат, А. Адабиёт қоидалари: адабиёт муаллимлари ҳам ҳаваслилари учун қўлланма / нашрга тайёрловчи Ҳ. Болтабоев. — Тошкент : Ўқитувчи, 1995. — Б. 17–34.
- [4] Исҳоқов, Ё. Сўз санъати сўзлиги. — Тошкент : Zarqalam, 2006. — 128 б.
- [5] Усмон, Азим. Сайланма: шеърлар. — Тошкент : Шарқ, 1995. — 432 б. — Б. 5, 80–81.
- [6] Генжемуратов, Бахтияр. Ах, Қудай; Жалынның философиясы // Başlangıcından Günümüze Kadar Türkiye Dışındaki Türk Edebiyatları Antolojisi. — 23-cilt: Karakalpak Edebiyatı. — Ankara : Kültür Bakanlığı Yayınları, 2003. — S. 427–428.

